

Szemerey Márton

Test és háború: élmény és reprezentáció az európai modernitásban

Bevezető

A háború különböző csoportok között kibontakozó, nagyméretű fegyveres konfliktus. A hadviselés belső törvényszerűségeinek, technikai feltételeinek, politikai és filozófiai vonatkozásainak leírására évezredek óta törekszenek a harcászati stratégia teoretikusai. Az ókori kínai hadvezér Szun-ce (i.e. 6. sz./1995), a reneszánsz korát meghatározó Machiavelli (1521/2001), vagy éppen a napóleoni háborúk ütközetein iskolázott Clausewitz (1832/2014) számos olyan elvi és gyakorlati észrevételt fogalmazott meg, amelyek napjainkban is világszerte részét képezik a tiszti akadémiákon oktatott tananyagnak. Hosszú történeti hagyományi vannak tehát a háborúra tisztán gazdasági, katonai és politikai tényezők erőjátékaként tekintő stratégiai felfogásnak, amelyben legfőképpen a döntéshozók szempontjai érvényesülnek. Ehhez képest a lélektan alig több mint száz éve kezdett el foglalkozni a harctéren zajló események élményszerű, emberi oldalával. Míg William James irányadó tanulmányában a háború egyéni és kollektív szinten megmutatkozó pozitív pszichológiai hatásaival magyarázta az emberiség javíthatatlan hajlamát a békétlenségre (James, 1910/1995), az első világháború nem sokkal később kíméletlenül ráirányította a szakma figyelmét annak negatív vetületeire. A pszichoanalitikus mozgalom tagjai közül sokan hangot adtak megrendültségüknek a világégés megállíthatatlan öldöklése láttán, majd hamarosan rendelőkben is szembesülhettek a frontszolgálat jelentette terhek súlyosságával, a hazatérő katonák változatos tüneteinek keresztül. Freud és követői ekkortól intenzíven foglalkoztak a háborúskodás hátterében azonosítható általános lelki motívumokkal (Freud, 1915/1995; Money-Kyrle, 1937; Glover, 1946; Fornari, 1966/1975; Mentzos, 2002).

A háború kimondhatatlan pusztítás színtere. Ami a stratégia szemszögéből egy bonyolult tervezési feladat, az államférfi számára pedig a céljai elérésére kínálkozó eszközök egyike, a vezénylet alatt álló ember élményvilágában sokkal inkább egy elhúzódó, szélsőséges krízisállapot, amely az élet megszokott kereteinek megsemmisülésével fenyeget, nem csupán kulturális és társadalmi, de fizikai

értelemben is. A hagyományos hadviselés minden mozzanata a hatalomgyakorlás végső tárgyát jelentő test köré szerveződik: a sorozás és a kiképzés folyamata, a harctéri cselekmények végrehajtása, a sebesültek és a győztesek hazatérése, a hadifoglyok és a holttestek igazgatása egytől egyig olyan történés, amely a hol láthatóvá tett, hol láthatatlanságban tartott test részvétele nélkül nem történhetne meg. Hasonlóképpen, a civil lakosságot ilyenkor érő hatások számottevő része is a testi tapasztalat szélsőséges módosítása révén nyeri el jelentését. A háború testi vonatkozásait a szokatlanság, a nyers brutalitás és az erősen traumatikus jelleg miatt eleve nem könnyű szavakkal megragadni, amit a test mesterségesen alakított, sokszor propagandisztikus célokhoz illesztett reprezentációi csak még jobban elfednek. Ehhez járul hozzá a fegyverszünet nyomában kialakuló hivatalos és személyes emlékezetkultúra, amelynek éppúgy kezelnie kell a veszteségeket és nyereségeket összegző narratívák formálását, mint a hadirokkantak és a sebesültek maradandó testi deformitásait, az éhezés, a fagyoskodás, az életveszély, a kínzás és más elkövetett atrocitások zsigeri emléknymait.

A tanulmány célja a fenti jelenségek vázlatos bemutatása, a szociológia és a fenomenológia idevágó eredményei mellett különös tekintettel a pszichoanalízis képviselőinek sokrétű elméleti és gyakorlati hozzájárulására a háború testi vonatkozásainak megértéséhez. Tény, hogy a történelmi, földrajzi, technológiai stb. feltételek különbözősége miatt minden háború eltér a többitől, egyedi hatást gyakorolva a benne résztvevők közvetlen élményeire, az érintett társadalmak működésére, akár csak a haditechnika és a gyógyítás fejlődésére. Mégis, a pszichológiai szempontból általánosan érvényes részletekre összpontosítva a következő oldalakon a hangsúly azokra a vonásokra esik majd, amelyek az elmúlt két évszázad európai háborúiban többé-kevésbé közösnek tekinthetők. Ugyancsak fontos megjegyezni, hogy bár az elmondottaknak megfelelően bizonyos esetekben a háttérországban élő népesség óriási csoportjainál megfigyelhetők a háborús traumatizáció jelei, ennek mértéke a körülményektől függően nagyon eltérő lehet (Johnson és Thompson, 2007). Ezért az alábbiakban elsősorban a katonák testi tapasztalatáról lesz szó, az élmény, a trauma és a reprezentáció hármasságában megközelítve a kérdéskört.

A katonalét élménye a 19-20. századi Európában

A háború határhelyzet (Jaspers, 1947; Martin-Baró, 1994), amely a nyugati kultúrkörben legkésőbb a modern kor kezdete óta kívül esik a hétköznapi élményvilágán. A középkor lezárulta után számos olyan változás következett be a társadalomtörténelmi körülményekben, amelyek markáns szerepet játszottak a katonalét tapasztalatának lépcsőzetes átalakulásában. Ezek közül kettő megemlézésére van most lehetőség.

Az egyik az állami bürokrácia, a népességnyilvántartás és az adórendszer nagyarányú fejlődése, amely lehetővé tette a sorozás fokozatos elterjedését a kontinens legtöbb országában a 19. század folyamán. Ennek előzményeként a kora újkor végére

lezajlik a „katonai forradalom” (Hadas, 2018), amely során a honvéd egyre inkább személytelenné válik, akinek elsősorú feladata saját zsigeri késztetéseinek elnyomása a parancsok minél hatékonyabb végrehajtása érdekében. Ezzel a lépéssel teljesebbé válik a sok területen máig fennmaradt hadászati gondolkodásmód, amely nem önálló egyénként, hanem elsősorban a hadtestbe tagozódó, minden körülmények között szolgálatkész elemként tekint a katonákra. A kiképzés és a katonai szolgálat ideje alatt a test feletti korlátlan rendelkezés joga itt a feljebbvalók kezében van, akik a tartás, a mozgás és a tárgyhasználat precízen definiált módjainak előírt időre történő, hibátlan kivitelezését gyakoroltatják az újoncokkal. A megkövetelt modelltől való eltérés szinte minden esetben testi fenyítést von maga után. A mozgássorok apró részekre bontva kerülnek ismétlésre, amíg az ízületek, a végtagok és a törzs bekapcsolásával a test egésze automatizmusként hajtja végre a támadás és a védekezés manővereihez rendelt cselekvésláncokat. A biopolitika (Foucault, 1975/1995; Theweleit, 1998; Agamben, 2017) kívánalmainak megfelelően, a tanulékony test a gyakorlás végtelenítve lefutó ciklusaiban apránként hatékony eszközzé válik, amely elviekben kimerültségtől, félelemtől, figyelemzavartól és a személyes érzelmi-gondolati beállítódástól függetlenül képes elvégezni a kívánt cselekvést.

A másik lényeges fejlemény a csoportidentitás egyre szilárdabb képzeteinek modern kori megjelenése, amelyek kiemelték a saját csoport egyedi tulajdonságait és teret kínáltak a kollektív autonómia iránti igény mind hangosabb kinyilvánításának. Az öntudatra ébredő európai népcsoportok küzdelmeit a 18. század végétől lezajló véres forradalmak és háborúk sorozata kísérte, amelyek elvezettek a nemzetállamok létrejöttéhez. Ezzel szoros összefüggésben, a hadműveletek kimenetelét befolyásoló fajsúlyos összetevők egyikeként nagyobb szerepet kapott a világnézetet tükröző értékrend és ideológia. A morális tényezőket már Clausewitz (1832/2014) a háború legfontosabb mozgatórugói között tartja számon, ezért szerinte a tisztek nem hagyhatják teljesen figyelmen kívül katonáik eszmerendszerét, értékalapú elköteleződését és hitbeli hozzáállását.

A saját nemzettel való azonosulás háborús időkben kulcsfontosságú motivációt jelent, amelyben a testi dimenzió többszörösen szerepet kap. Mint Volkan (1997; 2004) a csoportközi fegyveres konfliktusok pszichoanalitikus fogalmakkal elvégzett elemzésében rámutat, a krízishelyzetben rendszerint bekövetkező csoportos regresszió során a szimbolizációs készség működési foka jelentős mértékben leromlik. Ilyen esetben nem ritka, hogy a vér motívuma, vagyis az identitás egyik legarchaikusabb elemeként számontartott vérségi kötelék megléte vagy hiánya marad az utolsó elérhető támpont hasonlóság és különbözőség, rokonság és idegenség, szövetségesség és ellenségesség megítélésekor (Linke, 1999). Ennek nagy veszélye, hogy természete szerint a vér kívül esik a jelképekkel könnyen megragadható fogalmak tartományán, ezért a vele kapcsolatos indítékok is többnyire konkrét, indulat-vezérelt cselekvésekre ösztönöznek. Volkan szavaival, „amikor a csoportidentitás a szimbolizálatlan vérrel kötődik össze az asszociációban, a csoport vágya egy másiknak a megtámadására nem átvihető valamely szimbolikus helyettesítő tárgyra; a késztetés a támadásra az késztetés a megsemmisítésre” (2004, 84.). Gyakran ezek a késztetések válnak valósággá a pogrom, az etnikai tisztogatás és a genocídium tragikus eseményeinek

megtörténtek, de számos más háborús helyzet háttérében is a vér beszennyezésével és megtisztításával kapcsolatos gondolatok azonosíthatók.

Ezzel szoros összefüggésben, a regresszió hatására a mentális reprezentációban az országhatárok könnyen összeolvadnak a saját bőr képével, egyfajta „második bőr” (ang. *second skin*) módjára (Volkan, 2004, 73.). A „megtámadtak minket” és a „megtámadtak engem” közti választóvonal elhomályosulása egyszerre mélyíti a katona veszélyérzetét és növeli hajlandóságát arra, hogy a csoportidentitás részeseként a félelem mellett akár bizonyos morális erő birtokában engedje magát kivezényelni a harcmezőre a nemzetéért, a közeli és távoli múlt vélt vagy valós kollektív sérelmeinek helyrehozásáért. A honvéd változatlanul személytelen és arctalan, de most már ideológiákkal valamelyest felvértezve, egy elképzelt közösség (Anderson, 1983/2006) nevében nézhet farkasszem a halállal.

Karakterstruktúra a háború szolgálatában

A kora újkor és a modern kor erőviszonyait illetően a minőségi eltérés mindenekelőtt abban állt, hogy míg az előbbi során a szuverén, teljhatalmú uralkodó fennhatósága a népesség minden szegmensében a maga közvetlen, elrettentő nyersségében került felmutatásra, addig a 18. században ezt fokról fokra felváltotta a személyiség belső működési rendjébe főként gátlások formájában beépülő, lelkiismereti jellegű szabályozás érzete. Az így létrejövő önszabályozás elengedhetetlen az új hatalmi mechanizmusok bevezetéséhez, minthogy ezek fő funkciója már nem a direkt külső irányítás, hanem hogy az autoriter pozícióban lévők közvetett módon „ösztönözzék, megerősítsék, ellenőrizzék, hatékonyabbá tegyék és megszervezzék a felügyeletüknek alávetett erőket” (Foucault, 1976/2014, 138.). Az erőszak premodern és modern társadalmakban megfigyelhető topológiáját vizsgálva Han (2011) arra hívja fel a figyelmet, hogy a kontroll helyének e markáns elmozdulása mélyen testi folyamat volt. Megfogalmazása szerint a premodern koron túllépve az erőszak a nyílt kifejeződés helyett

„belekarcolja magát a trivialitásokba, a szokássá vált észlelési és viselkedési mintákba. Az erőszak úgyszólván *honosításra kerül*. A fizikai, harcias erő bármiféle pazarló alkalmazása nélkül gondoskodik róla, hogy a meglévő hatalmi viszonyok fennmaradjanak. A fegyelmezési technika is a kényszerek pszichés internalizálását szolgálja. Finom, diszkrét beavatkozásokkal hatol be az alany idegpályáiba és izomrostjaiba, és aláveti őt a mozgás- és idegrendszeri kényszereknek és parancsoknak. A *dekapitáció* (lefejezés) képviselte durva erőszak helyett, amely a szuverenitás társadalmában uralkodik, [a modern korban] az erőszak fokozatos, bőr alatti *deformációvá* lágyul.” (Han, 2011, 16-17, kiemelés az eredetiben.)

A bőr alatti szövetek és egyéb anatómiai struktúrák lassú de tartós elváltozásaiban testet öltő deformáció pszichológiai vetületével talán senki nem foglalkozott olyan behatóan Freud közvetlen tanítványai és kollégái közül, mint Wilhelm Reich. Írásaiban a „karakterpáncél” és az „izompáncél” szavakkal utalt az említett deformációra, és

idevágó megfigyelései alapján próbált magyarázatot találni a háborúskodás hátterében álló emberi hajlamra és hajlandóságra is. Elgondolásának megértéséhez érdemes felidézni, hogy Reich a monarchia hadseregének fiatal tisztjeként az első világháborúban az olasz fronton teljesített szolgálatot, majd a béke beköszöntével Bécsben kezdte meg orvosi tanulmányait (Reich, 1937/1988). A nagyhatalmi politika háborús szólamaiból mélyen kiábrándult egyetemista néhány évre csatlakozott a kiszélesedő osztrák szocialista mozgalomhoz, tanulmányai befejezését követően pedig mind orvosként, mind pszichoanalitikusként intenzíven foglalkoztatta a nyomorban élő munkástömegek helyzete, körülményeik javításának lehetősége. A személyiség fejlődésében központi jelentőségűnek találta a családi és társadalmi környezet jelzéseit, amelyek többnyire az illem és az erkölcs nevében az ösztönös impulzusok számottevő részének elnyomására készítetik a gyermeket felnövésének során, mélyen beavatkozva a légzés, a mozgás és a változékony szöveti tónus alakulásának természetes, biológiai ritmusaiba (Reich, 1933a/1972). Feltételezése szerint a szocializáció során ismétlődően megélt túlzó korlátozások eredményeként olyan karakterstruktúra alakul ki, amely három jól elkülönülő rétegbe szerveződik. Ezek

„a társas fejlődés lerakódásai, és autonóm módon működnek. Az átlagember személyiségének felszíni rétegében visszafogott, udvarias, könyörületes, felelősségteljes, lelkiismeretes. Az emberállat társas tragédiái nem léteznének, ha e felszíni réteg közvetlen kapcsolatban állna a személyiség mély, természetes magjával. Szerencsétlenségünkre nem ez a helyzet. A társas együttműködés felszíni rétege nincs kapcsolatban az ember személyiségének mély, biológiai magjával; magán hordozza azt egy *második*, közbeeső karakterréteg, amely kizárólag kegyetlen, szadisztikus, kéjvágyó, kapzsi és irigy impulzusokból áll. Ez reprezentálja a freudi »tudattalant« vagy »azt, ami elfojtásra került«; [...] ez reprezentálja az ún. »másodlagos készletet« összességét.

[A karakteranalitikus szemléletmód] lehetővé tette, hogy úgy gondolkodjunk a freudi tudattalánról, arról, ami antiszociális az emberben, mint az elsődleges biológiai készletének elfojtásának másodlagos eredményére. Ha keresztülhatolunk ezen a másodlagos, destruktív rétegen, mélyebbre az emberállat biológiai szubsztrátumába, mindig felfedezzük a harmadik, legmélyebb réteget, amelyet *biológiai mag*nak nevezünk. Ebben a magban, kedvező társas feltételek mellett, az ember egy alapvetően őszinte, iparkodó, együttműködő, szeretetteli, motiváltság esetén józan mértékben gyűlölködő állat.” (Reich, 1933b/1970, xi, kiemelés az eredetiben.)

Reich meggyőződése szerint a személyiség felszíni, túlszocializált rétege főként az izomzat és a kötőszövet krónikus feszüléseiben, a légzés korlátozottságában és az ösztönös kifejező mozdulatok és gesztusok gátoltságában mutatkozik meg (Reich, 1933a/1972). Amikor az engedelmesség maszkja átmenetileg lehull és helyét az elfojtott impulzusokból eredő szabadabb mozgás és önkifejezés veszi át, tapasztalatai szerint elsőként legtöbbször a jungi értelemben vett árnyékszemélyiség éretlen, nyers tartalmainak előtörésével szembesülünk. Mint a fasizmus tömegpszichológiájáról írt művében fogalmaz, „dobd le a műveltség álarcát és [meglátod,] nem a természetes

szociabilitás az, ami uralkodóvá válik, hanem csupán a torz, szadisztikus karakterréteg” (Reich, 1933b/1970, xii.).

Értelmezésében az ember – köszönhetően a „biológiai magnak”, azaz a vegetatív idegrendszernek és a zsigeri érzetektől származó impulzusoknak – veleszületett képességgel rendelkezik az autonómiára és az önszabályozásra, azonban ezek a rendszerek a fenyegető, túlzott elvárásokat támasztó, rideg nevelés következtében nem tudnak egészségesen fejlődni. Ennek következtében a személy önkontrollja és fegyelmezettsége a Han-féle deformáció megtestesüléseként elsősorban nem belső meggyőződésen, hanem külső megfelelésen alapulnak. Az ilyen ember fiatal korára nem egyszerűen irányíthatóvá válik, hanem önállótlanága miatt igényli is az autoriter vezetőtől érkező útmutatásokat, felszólításokat és parancsokat. Az engedelmisség alatt azonban a megdolgozatlan szadisztikus ösztönkésztetések tömege húzódik meg, amelyek más frusztráló körülmények fennállásakor erős belső nyomást képesek gyakorolni a személyiségre, és a hétköznapi kapcsolati konfliktusoktól a háborús öldöklésig számtalan helyzetben készítetik az embert a destruktív agresszió kifejezésére (Reich, 1933b/1970). Reich sajátos elméletében így kerül közvetlen kapcsolatba egyfelől a 18-19. század poroszos nevelési hagyományából levezethető karakterstruktúra testélményt és lelki működést is erősen befolyásoló jellege, másfelől az a könnyedség, amivel emberek sokasága passzívan, érdemi ellenkezés nélkül hagyja magát újra meg újra belesodortatni akár háborúig fajuló konfliktusokba, ahol aztán ki-ki egyszerre lesz a pusztítás eszköze és tárgya.

A modernitás testfelfogása és az első világháború hatásai

A *fin de siècle* közép-európai kultúrában otthonosan mozgó Reichnek a saját korát meghatározó karakterstruktúrával – azon belül is a mélyreható gátlásokra és azok időszakos megtörésére épülő testhasználat jelentőségével – kapcsolatos meglátásai több szempontból igen pontosan ábrázolják a századforduló általános testfelfogását, amelynek hosszú fejlődési ívéről az előző oldalakon volt már szó. A külső környezetétől és belső ösztönösségétől egyaránt elidegenedett, engedelmes és tanulékony test alapvonásait Elias a „gondolkodó szobor” hasonlatában foglalja össze. A nyugati civilizációra ekkortájt különösen jellemző testi élménymódban, ahol

„az impulzusok csak elnémított, késleltetett, indirekt módon képesek kifejezésre juttatni magukat cselekvésben, erős és megrögzött önkontrollal, az egyéneknél gyakran úrrá lesz az érzés, hogy valamely láthatatlan határ elvágja őt a többi embertől és az egész világtól. Az érzelem-vezérelt gondolkodás logikája szerint [...] ez a láthatatlan határ gyakran összeolvad a látható testtel. A test, ahogyan az az érzések számára megjelenik, egy fal módjára választ el embert embertől, hiába tudja valaki jól, hogy ez [a test] össze is köti őket egymással. Olyan, mint egy tartály, amely elvágja a személyt a »külvilágtól« és »tartalmazza« az ember saját személyét, vagy esetleg a »tudatát«, »érzését«, »eszét« és »lelkiismeretét«, mint egy tárolóedény.” (Elias, 1991, 117.)

A tennivalóival rendezett monotonitásban foglalatostkodó, fegyelmezett test előbb a tanulás, később a munkavégzés, a katonai szolgálat és az utódnemzés feladatain keresztül veszi ki részét a társadalmi struktúrák fenntartásából. Szigorúan önmagába záródó alakzatként ez „egy olyan testkép, amely nyomasztóan férfias, polgári, egészséges és tisztességes; a fejlett kapitalizmusban a kontroll alapegysége” (Ferguson, 2009, 100.). Érezhetően szinte időtlen mintaképe lehetne ennek a hazáját utolsó csepp véréig védelmezni kész katona ideálja. Azonban az első világháború idejére a harcmodor, a fegyverzet, a technológia és az ipari infrastruktúra, valamint az állami bürokrácia együttes fejlődése oda vezetett, hogy a különböző kontinenseken zajló harcok ára soha nem látott mértékű rombolás és emberveszteség lett. Ennek árnyékában látványosabban megmutatkozott a néhány évtizeddel korábban elindult folyamat, amely során Európában mind az identitás, mind a katonai tapasztalat a változás újabb szakaszába lépett.

Mint az elmondottakból kitűnik, a kora újkori hadviselés, amely seregnyi azonos alkatrészből összeálló gépezet módjára épült fel, túlnyomóan *racionális* elvek mentén szerveződött. Ez egészült ki a magasabb igazság nevében vívott küzdelem *etikai* gondolatával, amikor a 18. századtól egyre nagyobb hangsúlyt kapott a katonák morális beállítódásának kérdése. A 19. század utolsó harmadában azonban a katona harctéri tapasztalatának egy újfajta, főként *esztétikai* és *pszichológiai* terminusokban értelmezhető megközelítése kezdett megjelenni, amely tárgyát leginkább „egy elárasztó élmény azonnalóságaként” (Ferguson, 2004, 5.) ragadja meg. Aligha véletlen, hogy a történelmi pillanatra mindig példátlan éleslátással reflektáló Freud éppen ekkoriban fogalmazza meg az elviselhetetlen behatásokkal kapcsolatos tételeit, amelyek szerint a belső egyensúly fenntartásához az élő organizmus egyik legfontosabb feladata a környezetéből származó ingerek hatékony elhárítása. Ennek megfelelően, „az olyan kívülről eredő ingerületeket, melyek elég erősek ahhoz, hogy áttörjék az inger elleni védelmet, *traumásoknak* nevezzük” (Freud, 1920/2003, 518, kiemelés az eredetiben). Amennyiben a „gondolkodó szobor” tartályként vagy falként önmaga köré záródó, védelmező testhatára a túlterhelő élmény nyomásában felszakad, az én megsemmisülésével fenyegető ingeráradat miatt a pszichés katasztrófa a küszöbön áll. Az európai modernitás zárvány-szerű testképére jellemző, szinte átjárhatatlan határok erőszakos megbontásában alapvető szerepet játszott az első világháború, amelyben váratlanul a hadszíntérre került katonák milliói mentek keresztül szélsőséges, megrendítő történéseken. A figyelem növekvő mértékben a frontvonalon lévők által kiállt borzalmakra irányult, amit napjaink nyelvezetében a háborús traumatizáció fogalma ír le a legpontosabban.

A háborús trauma testi élményvilága a korai pszichoanalitikus elméletek tükrében

A támadást, ostromállapotokat és más harci eseményeket végigélt ember testi-lelki sérüléseinek kérdése a 20. század első világméretű fegyveres konfliktusának kezdetétől időről időre az orvoslással és pszichoterápiával foglalkozók figyelmének középpontjába került. A neurológiában az agysérült katonákkal végzett vizsgálatok és

kutatások vonulata hamar önálló területté alakult (Oppenheim, 1916; Head, 1926; Goldstein, 1939; Luria, 1971/1987). A fiziológiában régebb óta jelen volt a szervezet különböző élettani rendszereinek egymással és a külső környezettel összehangolt működését leíró elméletalkotás (Bernard, 1872/1974; Starling, 1897/2016). Ez a kutatási irány is új lendületet kapott, amikor Cannon közzétette a harc és a menekülés stresszválaszairól szóló megfigyeléseit (1915), majd később kiegészítette őket a homeosztázis újonnan bevezetett fogalmával (1926; 1932/1963). A javarészt orvosok által művelt pszichoanalízis ezektől eltérő módon elsősorban a neurózisok és egyéb lelki patológiák oldaláról közelítette meg a háborús traumatizáció testi tüneteit.

A katonák sérüléseivel foglalkozó első pszichoanalitikusok közül Ferenczi és Simmel különösen nagy érzékenységgel követték nyomon betegeiknél a megrázkódtatások szomatikus tartományban – főként az észlelés, a tartás és a mozgás sajátos mintázataiként – visszamaradt hatásait. Ferenczi a budapesti Mária Valéria barakk-kórház idegosztályának vezetőjeként a magyar fővárosba került sebesült honvédek és hadifoglyok százainál figyelt meg szokatlan, organikus agy- vagy gerincbántalomra vissza nem vezethető tüneteket. A többség esetében ezek azt követően jelentkeznek, hogy a harc folyamán gránát robbant fel a közvetlen közelükben, esetleg jéghideg vízbe estek, átáztak a szabad ég alatt, folyón keltek át vagy egyéb módon hirtelen meghültek. Körültekintően tanulmányozva azon betegek kórállapotát és anamnéziséit, akiknél „a betegség nem érte az egész testet, hanem csak egy-egy részét”, arra a következtetésre jut, hogy az ő esetükben „pszichogén állapotról, a kedélyi hangsúlynak az egyik testfélhez való traumás fixálódásáról, szóval *hisztériáról* van szó” (Ferenczi 1916/2023, 204-205, kiemelés az eredetiben). A számos általa hozott példa sorában szereplő egyik

„beteg a *jobb karját* a könyökízület *tompaszögű kontraktúrájában* tartja; ez a végtag aktív mozgásra látszólag képtelen, minden aktív vagy passzív mozgatási kísérlet a kar izomzatának heves remegését, amellel pulzusszaporodást hoz létre. A kar fájdalomérzékenysége csökkent, a kéz cianotikus. Sem az arcizomzatban, sem az alsó végtagon nem mutathatók ki parézis nyomai. Ha a beteg *nagyon megerőlteti* magát, akkor a merev tartást, igen heves remegés közben, kis fokban meg tudja változtatni. Hasonló az eset ennél a másik páciensnél, csakhogy *önála a jobb kar a könyökben hegyesszögben van kontrakturálva, és a felkarját spasztikusan a mellkasához szorítja.* [...]

Itt ül egy beteg, tökéletes nyugalomban, ha felszólítjuk, hogy álljon fel, akkor a bal lábán – és csak a balon – heves klónikus remegés lép fel. Ha a beteget levetkőztetjük, akkor mint egyetlen betegségi tünet, a bal lábszárizomzat tartós görcse, mintegy állandó *crampusa* mutatkozik.” (Ferenczi 1916/2023, 204, kiemelések az eredetiben.)

A szükséges vizsgálatok eredményein túl Ferenczi nagyban támaszkodik a kórtörténet elemzésére a páciensek panaszának háttérében feltételezett lelki működések azonosításakor. A konverziós hisztéria itt is megfigyelhető alapmechanizmusa valamelyest leegyszerűsítve visszavezethető „egy vagy több indulattelt élményre, amik bár maguk tudattalanok és »elfelejtettek« (mint ma mondanók: elfojtottak), de az

energiájukat odakölcsönzik bizonyos, az eseményekkel gondolatban kapcsolatos testi tüneteknek, amik mintegy a mélybe temetett emlékezeti képek síroszlopaiként változatlanul merednek a múltból a jelenbe” (Ferenczi, 1916/2023, 206.). A három kiválasztott betegnél tüzetes kikérdezésük nyomán az alábbi traumatikus életeseményeket jelöli meg tüneteik értelmezésének kulcsaként annak demonstrálására, hogy mindegyiküknél a pszichoneurózis sajátos formájú előfordulásáról van szó.

„Azt a katonát, akinek jobb karja tompaszögben kontraktuálódott, akkor érte gránát-rázkódás, amint *fegyverét balance-állásban* tartva nyomult előre. Ez a helyzet azonban tökéletesen meg is felel annak, amelyet a kontraktúra mutat. A másik, aki a vállát a melléhez szorítja és a könyökét hegyesszögűen fixálja, szintén azt a szituációt őrzi meg, amelyben őt az explózió találta; ő éppen feküdt, fegyvert emelt és célzott; ehhez azonban a karját az oldalához kellett szorítania, és a könyökét hegyesszögben behajlítani. Ezekben az esetekben az organikus centrális gócok nem lehettek a rázkódás következményei. [...] Sokkal közelebb áll az a feltevés, hogy ezekben az esetekben a *rázkódás (megijedés) pillanatában éppen uralkodó innervációnak* a rögzítődéséről van szó. A féloldalt kontraktuált katona a legközelebbiről fenyegetett testfélnek – valószínűleg menekülési reflex gyanánt felfogható – innervációját folytatja szakadatlanul tovább. A másik kettő a karjának közvetlenül a rázkódás előtt elfoglalt helyzetét az »*in die Balance*« tartást, célzást tartja meg.” (Ferenczi 1916/2023, 205, kiemelések az eredetiben.)

Ferenczi végső konklúziója szerint a háborús traumatizáció ilyen eseteinél „a hirtelen, lelkileg le nem győzhető érzés (az ijedelem) adja a traumát, a trauma pillanatában éppen uralkodó innervációk mint betegségi tünetek állandósulnak, és jelzik, hogy annak az indulatfolyamatnak még el nem intézett részei tovább működnek a tudattalanban” (Ferenczi, 1916/2023, 206.). Ezen álláspontját további tapasztalatai fényében is fenntartja néhány évvel későbbi közleményében, amely a háborús neurózisokkal kapcsolatos orvosi és pszichoanalitikus elméleteket tekinti át (Ferenczi, 1919/2023). Érdemes megjegyezni, hogy Ferenczi idézett meglátásai saját korát mintegy nyolcvan évvel megelőzték. Simmel és Kardiner alább hivatkozott tanulmányaitól eltekintve lényegében csak az 1990-es évek közepe táján jelennek meg az első olyan nagylélegzetű tudományos munkák, amelyek főként a vietnámi és az iraki hadszíntérről hazatérő amerikai katonákkal végzett pszichoterápiás traumafeldolgozás testi vonatkozásait foglalják össze (van der Kolk, 1994; Levine, 1997/2017). A tengerentúli szerzők Ferenczihez hasonlóan egyöntetűen arra a felismerésre jutnak, hogy – a mai klinikai terminológiához igazodó megfogalmazásban – a harc és a menekülés limbikusan szabályozott mozgásos stresszválaszai, amelyek a traumatikus esemény pillanatában nem tudtak maradéktalanul lezajlani, fontos szerepet játszanak a poszttraumás tünetképzésben. Ha később kellő előkészítést követően sor kerülhet e reflexek kiegészülésére az eredeti mozdulatlánc hiányzó részeivel, a múltban mozgósított és aztán haladéktalanul paraszimpatikus gátlás alá került túlélési energiák levezetődhetnek. Az idegrendszer ezzel mentesülni tud a belső nyomás terhétől, amit gyakran a panaszok jelentős enyhülése kísér. Mindezt mostanára számos más szakember megfigyelései is alátámasztják (Ogden, Minton és Pain, 2006;

Porges 2011; Heller és LaPierre, 2012; Scaer, 2014; Stanley, 2016; Heller és Kammer, 2022).

Ferenczi több alkalommal jelzi, hogy a katonai kórház munkakörülményei közepette nincs módja alapos analízis vezetésére a pácienseivel, így törekvései sokak esetében a szokatlan tüneteket kiváltó lelki mechanizmusok feltárására korlátozódnak. Ezzel szemben Simmel eredményesen kísérletezik régi-új elemek bevezetésével a traumafeldolgozást célzó intervenciók terén. Az 5. Nemzetközi Pszichoanalitikus Kongresszus keretében 1918-ban Budapesten megtartott előadásában nagy empátiával, igen érzékletesen ábrázolja az embert próbáló helyzeti feltételek sokrétű együttesét, amelyek közepette veterán betegek nem sokkal korábban még az életben maradásért küzdöttek.

„Az embernek magának kell [átélni] a háborús eseményeket, vagy [a pácienssel] együtt megtapasztalni azokat az analitikus-katartikus hipnózis ismételt beszámolóján keresztül, hogy megértse, micsoda ostromoknak van kitéve egy ember lelki élete, akinek többszöri bevetés után újra ki kell mennie a harcmezőre, fontos családi történések alkalmával beláthatatlan időre elszakítva az övétől, aki látja magát egy gyilkoló szörnyeteg tank fenyegetésében vagy kiszolgáltatva a felé hömpölygő ellenséges mérgezőgáz hullámainak, aki egy közvetlen gránátalálat után betemetve és sebesülten gyakran órákon vagy napokon át fekszik barátai véres, széttépett holtteste alatt, és nem utolsó sorban, akinek az önérzetét súlyosan megsértette az igazságtalan, kegyetlen, önmagában is komplexusoktól uralt feljebbvaló, és akinek mégis muszáj mozdulatlanul maradnia és némán engedni, hogy maga alá gyűrje a tény, hogy ő mint egyén semmit nem számít, és csupán egy jelentéktelen alkotóeleme a tömegnek.” (Simmel, 1918/1993, 23.)

Simmel az életveszélyes helyzetek egy pontján tehetetlenségbe dermedt katonák többsége esetében nélkülözhetetlennek találja a test átmeneti bevonását a terápia folyamatába. Mint írja, a traumatikus alapélmény nyomán beálló konverziós zavar miatt „a belsőben a tudatos és a tudattalan közti összeköttetés az ellenállás erős falába ütközve megszakad, ezért szükségessé válik a külső, testi pályákon keresztül futó kerülőút” a személyiség integritásának helyreállításához (Simmel, 1918/1993, 24.). Ez vezeti el őt a katartikus lereagálás technikáihoz, amelyeket azonban Freud és Breuer korai munkamódjától némileg eltérő formában alkalmaz. A törést hozó élmények hipnózisban történő felelevenítését követően a múltban félbeszakadt mozgások válaszok tényleges végigvitelét igyekszik támogatni, mivel úgy tapasztalja, hogy

„a háborús neurózistól szenvedőknek [...] legtöbbször egy lereagálás a *szavakon* keresztül nem elegendő. A katona a *cselekvés* szuggesztíója alatt áll, a »szemet szemért, fogat fogért« értelmében. Az ő nagymértékben terhelt tudattalanja mármint egy *cselekvéses lereagáláson* keresztül fog felszabadulni. Emiatt régóta át kellett térnem arra, hogy megalkotok egy kipárnázott fantomot, amelynek ellenében a neurotikus személy ősemberi ösztönei[nek hevületé]ben harcolva, diadalmasan kiszabadíthatja önmagát.” (Simmel, 1918/1993, 31, kiemelés az eredetiben.)

A „kipárnázott fantom” egy szalmával kitömött, embernagyságú bábú, amelyet a hipnózist követően egy alkalmas pillanatban Simmel szembeállít páciensével a rendelőben. Ezzel minimális formában létrejön az eredeti szcena, ami lehetővé teszi a spontán, önazonos reakciók kiélésére felhatalmazott katona számára, hogy az ellenségfigura megtámadásával véghez vigye mindazt, amit egykor a harctéren nem volt módja megtenni.

„Mindig a gyógyulás kezdeteként jegyeztem fel, amikor a páciens kezdeti félelme a babától haraggá alakult, amely annak megcsönkítéséhez vagy teljes elpusztításához vezetett. A destruktív erők e célzott kiürítése az elfojtott düh valamely specifikus tárgya ellenében gyakran drámai változást idézett elő a páciens személyiségének egészében. Mindenekelőtt megszűntek a depresszív beállítódások, amelyek a patológiás büntudattal voltak összefüggésben.” (Simmel, 1944/1993, 223.)

A jelenetszerű keretben, egyfajta többlet-realitásban végzett akció-orientált munkafázis, amely sokban emlékeztet napjaink monodramatikus szettingjére (Erlacher-Farkas és Jorda, 2011; Stadler, 2020), gazdag élményanyagot szolgáltat a pszichoanalitikus terápia későbbi üléseihez, elősegítve a beteg felépülését. Mint Simmel fogalmaz, „a további *analitikus* kezelés alapjaként a pszicho-katarzisz hatása csodával ér fel” (Simmel, 1918/1993, 31, kiemelés az eredetiben).

Az első világháborúban traumatizálódott veteránokkal végzett több évtizedes pszichoterápiás tevékenységének tanulságait összegzi művében Kardiner (1941) is, akinek írása a harctéri traumatizáció pszichológiájának egyik klasszikusaként közvetlen hatással volt a poszttraumás stressz diagnosztikus kritériumainak kialakítására is az 1980-as évek kezdetén. Kardiner terjedelmes gondolatmenetéből itt csak két részlet kiemelésére van mód. Az egyik, hogy az elsők között hívja fel a figyelmet a háborús trauma heveny és krónikus tünetei közti markáns különbségekre, amikor javasolja az akut, átmeneti és stabilizálódott fázisokra bontott osztályozás bevezetését. Ez nem csupán a diagnózis, de a terápia vonatkozásában is lényeges felvetés, mivel az autonóm idegrendszeri működés jelentős eltéréseket mutat közvetlenül a megrázó élmény után, illetve néhány hét, hónap vagy akár több év elteltével, ami a traumatizált személy testi-lelki állapotában is nagy változatosságot eredményez az idő múlásával (Levine, 1997/2017). Ferenczi és Simmel pácienseinek nagyobb része feltehetően viszonylag rövid idővel a megrázkódtatások után került kórházba, így bizonyos hosszabb távon megjelenő tünetekkel ők még nem találkozhattak elméleteik megfogalmazásakor.

Témánk szempontjából ugyancsak jelentékeny elmozdulás, hogy Kardiner pszichoanalitikusként az ösztönton fogalmi helyett a driveokon alapuló cselekvések és az azokra irányuló gátlások kettősségében gondolkodva a testi énfunkciókat, vagyis az orientációt, a motilitást és a környezet tárgyainak kezelésére való készséget vizsgálja a traumatizált betegeinél. Ez alapján jut arra a megállapításra, hogy a háborús trauma természete szerint nem pszicho-, hanem sokkal inkább fizioneurózis (ang. *physioneurosis*), amelyben a tünetek nagy változatossága ellenére a központi patológia a freudi aktuálneurózis mintájára olyan „feszültségek felhalmozódása, amelyek motoros levezetése gátlódik” (Kardiner, 1941, 195.). Másként fogalmazva, a szerző

szerint a nyilvánvaló lelki vonatkozások messzemenő figyelembevételével együtt is, itt egy hangsúlyosan a test egészségét érintő, szenzomotoros jellegű problémáról van szó, amelyben a kiterjedten érvényesülő gátlás nyomában regresszió, passzivitás, valamint sokféle énvédő mechanizmus felerősödése jellemezheti a személyiség működését. Bár Kardiner magyarázata más megvilágításba helyezi a háborús trauma mögöttes mechanizmusáról korábban elmondottakat és bizonyos pontokon vitázik is velük, az általa kínált perspektíva összességében új szempontok beemelésével segít értelmezni Ferenczi és Simmel úttörő jellegű próbálkozásainak *sikerességét*.

A testélmény hiánya a háborús traumatizáció nyomában

A hadszíntér halálfélelemmel teli, végletekig kifeszített élményvilágát, amely a túlélést illetően a sorkatonát voltaképpen minden valódi kontrolltól megfosztja, sokan az örülethez hasonlítják. Elgondolkodtató megjegyzésében már Simmel felhívja a figyelmet a trauma protektív jellegére, amennyiben „a háborús *pszichózisok* aránylag alacsony száma kizárólag a háborús *neurózisok* aránylag magas számával magyarázható” (Simmel, 1918/1993, 23, kiemelés az eredetiben). Fornari (1966/1975) a háború mint csoportos emberi viselkedésminta történeti formáit vizsgálva szintén kiemeli annak egyre erősebben pszichotikus jellegét. Meglátása szerint a kard, a dárda, a lándzsa és más ősidőktől meglévő szúró- és vágófegyverek, amelyek a közelharc során közvetlenül az ellenfél testébe hatolnak, a genitális-szadisztikus fantáziák megtestesülésének tekinthetők. Ehhez képest a lőfegyverek megjelenését, amelyek a fegyvertestből lövedéket bocsátanak ki a messzebb lévő ellenség irányába, az análszadisztikus motívum előtűnéseként értelmezi. A kémiai és nukleáris fegyverek ugyanakkor olyan léptékű tömegpusztító kapacitással rendelkeznek, amely egyesíti önmagában az omnipotens fantáziákat és a teljes megsemmisüléstől való rettegést, azaz az orálszadisztikus fejlődési szakasz képzeleti világát. A támadóeszközök távolsági és hatékonysági tulajdonságaiban bekövetkezett változások e lélektani vetületének ismeretében más jelentőséget kap a csoportokra fokozottan jellemző indulat-vezérelt, érzelmileg meghatározott működés is, amely az előző oldalakon már említésre került.

„A pszichoanalízis megismertetett bennünket azzal a gondolattal, hogy az egyén pszichológiájából a csoport pszichológiájába történő átmenetet a regresszió jellemzi. Ennek ellenére, a rendre egyre alacsonyabb regresszív szintek felfedezése, amely a háborús technológia fejlődését kíséri, váratlan és rémisztő feltevést sugall, mégpedig azt, hogy a háború technikai fejlődése, a paradox módon regresszív és tudattalan káros következmények szerint mérve, ténylegesen azon fázisok megszilárdulását mutatja, amelyeket mostanára szokásszerűen a pszichotikus folyamat forrásának tekintünk.” (Fornari, 1966/1975, 6.)

A háborús időkben előálló szélsőséges élethelyzetek szétesett, strukturálatlan tapasztalati módjára utalnak azok a szerzők is, akik gyakran a nyelv korlátaival küszködve igyekeznek visszaadni valamit a pszichózis-közeli káosz benyomásaiból,

miután ezek messze túlmutatnak a bevett reprezentációs alakzatok átlagos kifejező erején. A harcba vezényelt ember élménye a fennkölt valóságos negatívja, egy tudatosan átélhetetlen és ezért mindenekelőtt a hiány által definiált tapasztalat (Ferguson, 2004). A lágér Han (2011, 14.) szóhasználatában egy leválasztott, hiányzó, nem kifejezhető tér (ném. *Ab-Ort*). Az első atombombtámadás helyszínéről mondja Perlman, hogy „Hiroshima a nem-hely helye (ang. *the place of no-place*), szemünk elé tárva egy mély hézagot, egy helynélküliséget, a posztindusztriális kultúra szívében” (1988, 91). A traumatizáció e teljes talajvesztést maga után vonó, apokaliptikus tapasztalatát mások az abszolút semmihez, egy fekete lyukhoz hasonlítják (Grotstein, 1990a; 1990b; Pitman és Orr, 1990; van der Kolk és McFarlane, 1996). Ettől a pszichotikus mélyégtől is védelmez a traumában és azt követően a disszociáció, amely „lehetővé teszi az egyén számára annak az illúzióknak a fenntartását, hogy pszichológiailag uralja a helyzetet, amikor a teste felett elveszíti a kontrollt, és kiszolgáltatottá válik” (Gabbard, 2014/2016, 277.).

A disszociáció belső folyamataira rálátást adnak a hosszú időt hadifogságban töltött katonákkal végzett fenomenológiai vizsgálatok. Az interjúszövegek közreadott részletei megmutatják, ahogy az izoláció, a kínzások és a kilátástalanság örülettel fenyegető szenvedései előtt menekülve a többség szinte automatikusan leválasztja magát testérzeteiről (Ataria, 2018; 2022). Az egyik résztvevő alábbi beszámolója szerint a saját test birtoklásának érzete ilyenkor tartósan elhalványul, ami megnöveli a belső függetlenedés benyomását.

„Attól a pillanattól kezdve, hogy elkaptak, a test nem létezett többé. Teljesen el voltam vágva a testtől. A fogságban a test olyan volt, mintha nem lett volna egészen a sajátom. Egy eszköz volt, amelyet felhasználhattak, hogy engem bántsanak, vagy egy eszköz, ami fájdalmat és kellemetlenséget hozott létre.” (Ataria, 2018, 89.)

A kibírhatatlannak megélt körülmények hatásait enyhítendő más hadifoglyok is a disszociáció alapvető mechanizmusához folyamodnak: részben vagy egészben feladják a realitásérzék és az önazonosság alapját képező hármass viszonyrendszert, amelyben az alanyiség élménye, a viszonyulás a külvilághoz és a testi észlelés egygyé fonódik össze (Merleau-Ponty, 1945/2012). Egy másik vizsgálati személy így írja le az ilyen formán egyidejűleg kialakuló derealizáció és deperszonalizáció tapasztalatát:

„A világ elkezd torzulni, mint tárgyak a térben, amik elveszítik jelentésüket... Egyre jobban eltávolodok attól, ami épp történik velem... Olyan, mintha elkezdődne a valótlan és ahogy a kínzás felerősödik, én csak még messzebb kerülök a testtől, a világtól és az élettől... De továbbra is ott vagyok, még értem is egy részét annak, ami történik körülöttem, nem vagyok teljesen elvágva és nem vagyok egészen ott, a test az enyém és nem igazán az enyém... Többé-kevésbé felfogom, hogy mi zajlik, de nem igazán fogom fel, hogy ez énvelem történik.” (Ataria, 2018, 83.)

Ha a saját testről való leválás tartós létmóddá változik, az autisztikusan önmagukba forduló belső képzetek akadályozatlan térnyerése végül egy alternatív valóság létrejöttével fenyeget, amelyben a személy elveszíti a kapcsolatot saját testével és a külső realitással egyaránt. A pszichózisra jellemző testképváltozások kapcsán Pankow

említést tesz egy hadifogolyról, aki a második világháború során elszenvedett kínzások közepette a fájdalmakkal teli testélményt feladva átmenetileg azonosult egy számára fontos gyümölcsfával.

„Kertjének öreg almafája hirtelen ott áll a fogoly szemei előtt, és az almafának ez a világa olyan erőssé válik, hogy csak az marad élő, a meggyötört test nem. A fogoly számára tehát lehetségessé válik a saját testén kívül *megtalálni* önmagát. [...] *Hol* van a fogoly, ha nem a testében? *Benne* a kertjének öreg almafájában.

E lehetőség hiányában, hogy megnyissuk magunkat más jelenlétmódok felé, az emberi létezés nem volna élhető.” (Pankow, 1974, 45, kiemelés az eredetiben.)

Ez az állapot megfelel Stolorow (2007) ontológiai tudattalanról szóló koncepciójának. Ekkor a trauma hatására a testi észlelésen alapuló természetes belső érzésfolyam megszakad, és az interszubjektív élmények élő kontextusát adó társas környezettel fenntartott viszony ugyancsak megroppan. A bezárult egyedüllétben szükségszerűen feldolgozatlanul maradó történés nyomása miatt az időben és általában a világban való benne-lét alapélményét felváltja a tompaság, a depresszív hangulat, a szomatizáció, a disszociatív tünetek és az élettelenység váltakozásából összeálló tapasztalat. Akár bevetésen, akár hadifogságban van a katona, számára az átélt megrázkódtatások a kellő belső megmunkálás lehetőségének híján egyszerre lehetnek jelen úgyszólván időtlen, végtelenített formában és hiányozhatnak teljesen a disszociáció által uralt tudatosság mezejéből. Mindez felveti a háborús trauma és az emlékezet viszonyának kérdését, amelynek néhány fontosabb testi vonatkozásáról a következő rész tesz említést.

A háborús traumatizáció testi emléknymai

Mint láttuk, az első világháborúból frissen hazatérő katonák tömegénél jelentkezett a lábak megállíthatatlan remegése, egyes izomcsoportok állandó, görcsös rángása, valamilyen tic-szerű mozdulat sablonos ismétlődése, vagy egy bizonyos testrész bemerevedése valamely krónikusan feszült tartásba. Ferenczi már idézett szavai szerint az ilyen tünetek „a mélybe temetett emlékezeti képek síroszlopaiként változatlanul merednek a múltból a jelenbe” (Ferenczi, 1916/2023, 206.), azaz a trauma testi emléknymait láthatjuk bennük. Akárcsak az ekkoriban főleg női páciensek körében diganosztizált konverziós hisztéria tünetei (Csabai, 2007), a katonák testhasználatában megjelenő szokatlan tartások, mozdulatok, észlelés- és funkciózavarok is olyan nagy mértékben eltértek a modernitás „gondolkodó szoborra” emlékeztető testképétől, hogy szükségessé vált a patológiák egy új osztályának megalkotása számukra. A korabeli társadalmi elvárások szerint illően fegyelmezett, zárt és néma test a frontról visszaérkezve önállósult, és feladva megszokott engedelmisségét a tünetek nyelvét használva mintegy „beszélni kezdett” mindarról, amin keresztül ment. A gránátnyomás, háborús neurózis stb. kategóriák létrejötte ebben az értelemben a trauma makacsul jelentkező testi emléknymainak is köszönhető.

Mai fogalmaink szerint a testérzetek, mozgás, tartás, légzés, arousalszint stb. változásaiban kifejezésre jutó testi emlékyomok jelentkezését leginkább az emléketörések jeleként értelmezzük, bár egyes mérvadó szerzők a disszociáció szomatofom tüneteiként tekintenek rájuk (van der Hart, Nijenhuis és Steele, 2006). Ahogy a két lenti példa mutatja, mind a betolakodó (pozitív), mind a hiányjellegű (negatív) tünetek nagy erővel képesek fellépni akár évtizedekkel a háború lezárulta után is. Egy vietnámi veterán így idézi fel élményeit:

„Legalább tíz éve egyetlen teljes éjszakát nem töltöttem el egy ágyban a feleséggel. A végén mindig a kanapén fejezem be. Így biztonságosabb az ő számára. [...] Egy idő után már dolgozni sem tudtam. [...] Éjjelente mindig ezt az eszement hülyeséget csináltam. Egyszer olyan erővel dobtam le az ágyról, hogy eltörött a válla. [Álmomban] azt hittem, gránátot dobott ránk a vietnámi néphadsereg. Egy másik este azt hittem, ő az [ellenség], és a kezem már ott volt a torkán, mielőtt felébredtem. Úgyhogy [...] sohasem hagyom magamat elaludni mellette az ágyban. Csendben fekszem, amíg elalszik, aztán felkelek, őrzőjáratot tartok, majd lefekszem a kanapéra, ahonnan látom az ajtót.” (Shay, 1995, xvii.)

Az alábbi szépirodalmi szövegrészlet nem egy frontkatona, hanem a népiirtás célpontjává tett civil lakosság egy tagja szemszögéből írja le a háborús élményvilág múlni nem akaró testi emlékeit. A második világháborút gyermekként megélt szerző a túlélés érdekében évekig bujkálni kényszerült, majd 1944-ben csatlakozott a szovjet hadsereghez.

„A második világháború óta nagyjából ötven év telt el. Sok mindent elfelejtettem, különösen helyeket, dátumokat és az emberek neveit, és mégis érzem ezt az időszakot az egész testemmel. Valahányszor esik az eső, lehül az idő vagy vihar közeleg, visszatérek a gettóba, a táborba vagy az erdőségekbe, ahol annyira hosszú időt töltöttem. Az emlékezetnek nyilvánvalóan ősidők óta fennálló gyökerei vannak a testben. Néha a felhagyott szalma illata vagy egy madár rikoltása elég hozzá, hogy a messzi távolba vessen engem, mélyen önmagamba. – Minden, ami megtörtént akkor, bevésődött testem sejtjeibe. Nem az emlékezetembe. Úgy tűnik, a testem sejtjei jobban emlékeznek, mint a memóriám, habár az utóbbinak feladata volna ez. Évekkel a háború után sem mentem a járda vagy a sáv közepén, hanem mindig közel a falhoz, mindig sietségben, mint valaki, aki menekül. [...] Azt mondtam, »Nem emlékszem«, és lám, részletek ezrei vannak meg. Néha az étel szaga, a nedvesség a cipőben vagy egy hirtelen zaj elég, hogy visszavigyen engem egyenesen a háborúba. [...] A háború a csontvelőig belém markolva tart szorításában.” (Appelfeld, 2005, 57, 95-96.)

A fenti beszámolókból is kitűnik, hogy más traumaélményekhez hasonlóan a megrendítő harctéri történések főként a memória implicit, procedurális rendszereiben kerülnek kódolásra. Erre utalnak azok a szakemberek is, akik amellet érvelnek, hogy a trauma emlékyomainak szerveződése elsősorban perceptuális alapon történik (Janet, 1899/2022; Kardiner, 1941; Terr, 1993; van der Kolk, 1994; Rothschild, 2000). Jól szemlélteti ezt a trauma fenomenológiai megközelítése, amely Merleau-Ponty nyomán

úgy gondolja, „a dolgokat jelentésteliként észleljük. Maguk az észleletek vannak átítatva a jelentéssel, amely a horizontot átszínező tapasztalatainkon nyugszik” (McDonald, 2019, 34, kiemelés az eredetiben). Másként fogalmazva, a trauma beépül az átélő személy percepciójába, így számára most az egész világ a néhai megrázkódtatás prizmáján keresztül érzékelhető és értelmezhető. Ezért állíthatja Kardiner, hogy a háborús trauma terápiájában a beteg számára kulcskérdés „az ő valóságérzékenek újra-tanítása”, ami lehetővé teszi számára újra „elfogadni a valóságot annak [nem trauma-központú] formájában” (1941, 224.).

Fontos megjegyezni, hogy a háborús traumatizáció sokféle testi emléknymának problémája nem annyira a konkrét fizikai mozdulatok vagy funkciózavarok, hanem főként a tartalom szempontjából tekinthető specifikusnak. Az autonóm idegrendszer irányítása alatt álló stresszválaszok a trauma egyéb eseteiben is jelentős hasonlóságot mutatnak a veteránoknál látható tünetképzéshez (Levine, 2010; van der Kolk, 2014/2020). Ami a katonákat mégis elválasztja a traumatizáció más eseteitől, az az emberélet kioltására irányuló intézményesített erőfeszítés, amelynek jegyében a kiképzés és a hadgyakorlatok folyamán addig ismétlik a támadás és a védekezés mozgássorait, amíg szinte automatikusan végre tudják hajtani azokat. Felkészülnek valamire, ami mind emberileg, mind erkölcsileg az elviselhetőség határán túlra mutat. Nehezíti a helyzetüket, hogy a hadsereg kötelékében harcolva a civil foglalkozásúakhoz képest eleve sokkal nagyobb az életveszélynek való kitettség, a helyállásra vonatkozó elvárás jelentősen magasabb, a tehetetlenség élménye pedig fenyegetőbb lehet, ráadásul a bajtársi közösségek gyakran nem engedik meg a poszttraumás stressz tüneteinek nyílt felvállalását (Carr, 2011). A katona egy közemberhez képest sok szempontból felkészültebben teszi kockára életét, azonban traumatizáció esetén intenzívebb lehet a testi tünetek és a belső szenvedés eltitkolásának szándéka, a hadseregben uralkodó viselkedési normák mellett saját harctéri cselekedeteinek morális vonatkozásai miatt is (Aldridge, Scott és Paskell, 2020; Burkman, Gloria, Mehlman és Maguen, 2022). Ezen a ponton félreérthetetlenül megmutatkozik a háborús trauma kétarcú jellege, amikor a bonyolult lélektani körülmények közepette nem ritkán maga az erőszaktevő is traumatizáció áldozata lesz. Más tényezőkkel együtt ez is közrejátszik abban, hogy a háborúban megtapasztaltakat sokszor szinte lehetetlen a test némaságában időző emléknymok szimbolikus-verbális tartományba történő áttemelésével maradéktalanul felidézni és őszintén feltárni mások előtt. Ugyanebből az okból felettébb terhelt és polarizált a háborúról való nyilvános beszéd is, legyen szó személyes vagy hivatalos eszmecseréről. Ezzel elérkezünk a tanulmány utolsó nagyobb témájához, azaz a háború, a test és a reprezentáció tágabb összefüggéseinek kérdésköréhez.

A háború élményvilágának reprezentációi és a test

A háború, különösen a hadszíntér élményvilága lélektanilag közel esik a pszichózis áttekinthetetlen, sokszor esetleges és irracionális, időn kívüli síkjához. A mindenre kiterjedő kíméletlen rombolás traumatizáló közege ellen bizonyos fokú védelmet jelenthet a disszociáció, amely részlegesen eltávolít a pillanatnyi külső és belső

realitástól. Az így elhárított fenyegetettség átélése azonban töredékes marad, a később formálódó élettörténeti narratívák idevágó részei pedig rendre hiányosak. Ami mégis felidézhető és elmondható a háborúról, az szinte szükségszerűen csak egy megszelídített, finomított változata lehet az ütközetekben uralkodó felfoghatatlan, nyers erőszaknak és rettegésnek. Az európai műveltségben legkésőbb az antik görögség irodalmában lezajlott e finomítás általános mércéit kialakító folyamat, amelynek keretében „sikerült kulturálisan normalizálni, »humanizálni« a háború brutalitását” (Pfeiffer, 2002, 274.). Pfeiffer szerint ennek elsőszámú retorikai fogása lett, hogy az eredetileg véres összecsapásokat a költők leginkább napjaink sportközvetítésének kommentátorára jellemző nyelvi megoldásokkal, egymásnak feszülő testek izgalmas versenyeként mutatták be. Így „az atlétika beágyazódik a háború kontextusába. A fizikai teljesítmény, amely folyamatosan megjelenik a rögzült epikus formulák egész sorában, elsősorban a harci ütközetekben kerül véghezvitelre” (Uo.). A háború erőszaktól távolról sem mentes, de még befogadható oldalát láttató szövegek narratív keretei ezzel évezredekre lerakódtak a nyugati kultúrkörben, és csak az első világháború kataklizmájával jelentkezik a szépirodalom egyes eszmei áramlataiban az igazán intenzív törekvés az átéltek minél élethűbb ábrázolására (Fussel, 1975; Hynes, 1998).

A háborús tapasztalat naturalisztikus irodalmi megjelenítésének 20. századi fejlődéséhez képest a pszichiátria területén jóval lassabban történt meg a szembenézés az állomány összeroppant tagjainak tényleges harctéri tapasztalatával. A traumatizáló közeg valóságának elfedését szimbolikus szinten nagyban támogatta egyebek mellett az orvosi diagnosztika hivatalos nevezéktani variációinak hosszú sora, amelyben a háború és a trauma kapcsolatát homályban hagyó kifejezések serege található. A monarchia hagyományait követve a magyar katonai egészségügyben a 20. század első felében különösen elterjedtek voltak a „gránátsokk”, „harctéri idegsokk”, „háborús neurózis” elnevezések, de az első világháború idején a „törődöttség”, a „neuraszténia” és a „kimerültség” is előkelő helyen szerepeltek a veteránokkal foglalkozó hazai idegorvosok szótárában (Erős, 2014). A korabeli német pszichiátriában az „ideges veterán” kifejezést is használták (Lerner, 2009). Az amerikai tábori orvoslásban a polgárháború idején a „katona szíve” (ang. *soldier's heart*) és a „nosztalgia” voltak a leggyakoribb nevek, majd az első világháborúban a „gránátsokk”, a második világháborúban a „harctéri kifáradás” (ang. *battle fatigue*) és a „háborús neurózis”, a koreai háború alatt a „operatív kimerülés” (ang. *operational exhaustion*), az iraki háború során a „harci operatív kimerülés” (ang. *combat operational exhaustion*) követte ezeket az egészségügyben (Levine, 2010). Mindeközben a vietnámi háború hatására a nozológiai rendszerekben meghonosodott a poszttraumás stressz zavar kategóriája, azonban a felsorolásból is látható módon ennek használatától még hosszú ideig tartózkodott a katonai pszichiátria és a hadsereg kommunikációs gyakorlata. A helyette választott eufemisztikus megfogalmazások többsége a körülmények kegyetlen, traumatizáló vonásait kitakarva azt sugallja, hogy a tünethordozó katonák pusztán kifáradtak a küzdelmekben, esetleg ideggyengék, neurotikusak, vagy egyszerűen férfiatlan módon erőt vett rajtuk a nosztalgia érzése.

A háború és vele együtt a katonatest reprezentációjának nehézsége tehát több tényező összjátékaként értelmezhető. Egyfelől a harctér pusztító brutalitása olyan

fokú, amelynek bemutatása önmagában is korlátok közé szorul a békeidők hétköznapi tapasztalatától való mérhetetlen távolsága miatt. Ezt a nehézséget megerősíti a borzalmakkal szembeni averzió és tudni nem akarás természetes védekező reakciója, amellyel a társadalom önként elfordítja tekintetét a felkavaró eseményekről. Másfelől a tengernyi eszköz, berendezés, intézmény, ember- és hadianyag összességéből felépülő hadigépezet működése mindenkor a gazdasági és hatalmi környezet érdekszerébe ágyazódik, így ennek bármiféle ábrázolása szigorúan átpolitizált területen való mozgást jelent. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a háború ideológiáktól sokszorosán áthatott témájára a benne résztvevő hús-vér emberek nélkül aligha tehető utalás, ami viszont a reprezentáció minden mozzanatában felveti a test megjelenítésének kényes kérdését. A test megkerülhetetlen mivoltát jelzi az a tény is, hogy míg a betegséget, fájdalmat, szenvedést és halált kizárni akaró késő modern társadalomban a test mindennapos tapasztalata elhalványul, áttetszővé és hiányzóvá válik (Leder, 1990; Ferguson, 2000; Han, 2020), addig a háború kibontakozásában éppen a kényelem érdekében megtagadni akart fenti elemek elárasztó jelenléte a meghatározó. A katona a fáradtság, az éhség, az időjárás viszontagságok, valamint a fizikai kényelmetlenség és a kiszolgáltatottság egyéb formáinak szüntelen nyomásában sokkal mélyebben rákényszerül testi valóságának tudatosítására, mint a hátszág viszonylagos biztonságában lévők többsége. A kétfajta tapasztalat közti markáns eltérés áthidalása komoly kihívást rejthet magában, akár a háborúról szóló hivatalos narratívához illeszkedő testképek megtalálása a feladat, akár a magánéletben zajló párbeszédben merül fel az átéltek egyeztetésének igénye.

Az elmondottak egy fontos dimenzióját foglalja össze Randell és Redmond megállapítása, amely szerint „a háborús testet átítatja a politikai jelentőség” (2008, 2.). Az alábbiakban a saját csoporthoz és az ellenséges külső csoporthoz köthető katonatest reprezentációinak főbb sajátosságairól lesz szó.

A honvéd testének reprezentációja

A katona testének láthatósága kettős természetű kérdés, miután a reális megélés és a propagandisztikus-fikciós ábrázolás tartománya párhuzamosan, olykor egymástól teljes mértékben függetlenül és függetlenül szerveződik. A valódi testtapasztalatról túlzás nélkül állítható, hogy a katonaság totális intézményében (Goffman, 1961) néhány megrendezett pillanatfelvételen túl a bevonulástól a leszerelésig a lakosság tekintetétől csaknem tökéletesen elzárt terek határai közé szorul. Míg a laktanya, a lőtér, az akadálypálya, az ideiglenes bázisok és a katonai infrastruktúra legtöbb más eleme a külvilágtól fokozottan védett szféra békeidőben is, háborúban a civilek számára érthető okokból ugyanannyira megközelíthetetlen helyek a frontvonal egyes szakaszai, a mögöttük húzódó mélységi védelem lövészárokkiszármazékai és egyéb létesítményei, a tartalékos egységek szállásai, a hadianyag-raktárak területe stb. A kiképzés vagy szolgálat közben lévő katona teste a rövid kimenőket leszámítva szinte kizárólag a parádék, felvonulások, katonai bemutatók és toborzó rendezvények óráira válik láthatóvá a közönség számára, rendre alaposan megkomponált, idealisztikus megjelenéssel. Végül az egészséges állapotban történő leszerelés után egyenruha,

fegyverzet és a kötelékben kifejeződő alakosság szabályozott mozgásformái híján ismét beleolvad a többi test masszájába, jobbra megkülönböztethetlenné válva tőlük.

A modern társadalmakban a háborús traumatizáció testi tüneteivel élő veteránokon kívül végeredményben a sebesültek és hadirokkantak csoportja az egyetlen, amelynek tagjai a szolgálat során átélt megpróbáltatások élő emlékhordozóiként közvetlenül hozzáférhetővé teszik a lakosság számára a harctéri körülmények közé került test valóságát. Az első olyan háború, ahonnan tömegével tértek vissza katonák helyrehozhatatlan sérülésekkel és a nagy példányszámú napisajtó fényképes beszámolóin keresztül széles rétegek szereztek róluk tudomást, az amerikai polgárháború volt (Johnson, 2019). A hadirokkantak nyilvános reprezentációjának problémáját azonban az első világháború hozta el világszinten, miután a géppuskák, vegyifegyverek és más tömegmészárlásra kifejlesztett harci eszközök bevezetése addig ismeretlen magasságokba emelte a súlyos sebesültek számát. Carden-Coyne (2009) adatai szerint a csaták mérlege a tízmilliós nagyságrendű elhalálozáson túl nagyjából húszmillió sebesült katona volt, akiknek közel fele végtagvesztést és más nagyfokú, maradandó testi károsodást szenvedett el. Egyedül Németországban 2,7 millió főnyi „háborús nyomorék” (ném. *Kriegskrüppel*) próbált visszaintegrálódni a társadalomba (Kienitz, 2008).

A gazdasági és politikai szempontból egyaránt tartós teherként jelentő hadirokkantak reprezentációja eltérő utakat járt be a különböző országokban és időszakokban. Az egyik általánosan megfigyelhető tendencia szerint sok esetben a hősiességük és önfeláldozó magatartásuk kezdeti hangsúlyozása után a hivatalos álláspontot terjesztő kommunikációban fokozatosan negatív irányba tolódott a róluk kialakított kép, amelyben immáron munkakerülőkként, mások szánalmára apelláló gyanús alakokként tűntek fel, akiknek megérdemelt szociális helye a periférián van (Appelt és Trautwein, 2022). Egy másik fontos tényező volt az orvosi rehabilitáció eljárásainak nagyarányú fejlődése, amely nem csupán állapotuk javulását és a produktív munkavégzéshez való mielőbbi visszatérésüket segítette elő, hanem feltűnő testi deformitásaik elfedése révén hozzájárult e csoport láthatatlanná tételéhez is (Kienitz, 2008; Fitzharris, 2023). Amellett, hogy a művégtagok, protézisek és plasztikai beavatkozások a haladó orvostudomány vívmányaiként méltán szert tettek a köz elismerésére, a nem egyszer zavaró látványt nyújtó, groteszkbe hajló testek eredeti alakjának látszólagos helyreállításával lényegi szerepet játszottak abban, hogy a többségi társadalom tagjai idejekorán megfedelkezzenek a háború borzalmairól. A felejtést szolgálta egy harmadik törekvés is, amely a köztereken látható épületek, szobrok és emlékművek klasszicista stílusát az állami emlékezetkultúra szolgálatába állítva többségében hibátlan testeket és tökéletes geometriai alakzatokat helyezett a járókelők szeme elé. „A klasszicista háborús emlékművek mesterien hoztak létre sérülés, osztály és rassz nélküli gyönyörű, fehér emberi formákat” (Carden-Coyne, 2009, 112.). Ennek szimbolikus jelentőségét nehéz volna túlbecsülni, lévén az urbánus környezetet Európa-szerte átszövő stílusként

„a »monumentális klasszicizmus« megteremtett egy alternatív építészeti testet, válaszul a háborúban szétroncsolódott test mindenütt jelenlévő képére. A emlékműépítészet a vizuális emlékezetet megszabadította a megcsontított testtől, ismerős esztétikával újjá formálta és elérhetővé tette számára a

helyreállított, szépséges és örökéletű nyugati test képét. A klasszicista test átjárta a nyugati identitást, ünnepelve a muszkularitásnak mint az egység és teljesség mintaképének szépségét. A megemlékező építészet a klasszicizmus gyógyító esztétikájával a történeti folytonosság parancsoló erejű kinyilvánítása volt, amely az erőszakról és a fizikai sérülésekről újra ráirányította az emlékezést a békére és a közösség összetartására.” (Uo.)

A két világháború közötti időszakban a sértetlen emberi test hellenizmusig visszanyúló eszményképe ismét a térbeli arányok zsinórmértéke lett a kontinens építészetében (Wagner és Cepl, 2014), ami az első világháborúban szétszaggatott vagy eldeformálódott testek zavaró képére adott összkulturális válasz újabb lépéseként is felfogható. A vázolt körülményekből kifolyólag, a hamvaiból feltámasztott idillbe sehogyan sem beilleszthető hadirokkantak számára ebben a reprezentációs térben egyre kevesebb hely jutott. A szélsőségek egyik példaként említhető a Szovjetunió gyakorlata, ahol a második világháborút követően a világ legnagyobb lélekszámú hadirokkant közössége élt, azonban maguk „a rokkant veteránok, avagy »háborús nyomorékok« a háborús időszak és a háború utáni élet hivatalos ábrázolásaiból hiányoztak” (Baker, 2020a, 81.). Más beszámolók szerint ez a jelenség napjaink nyugati társadalmában sem javult érdemben (Longmore és Umansky, 2001; Kinder, 2016). A maradandó sérüléssel hazatérők esetében tehát jól látszik, ahogyan az emlékezés államilag előirányozott narratívái számos síkon egyszerre alakítják a katonatest megjelenítésének elfogadott és elutasított módjait. Ez pedig már egyértelműen a propagandisztikus működés területe, amely természetesen nem korlátozódik a hadirokkantak ábrázolásának problémáira.

Amennyiben van lehetőség felkészíteni a lakosságot a közelgő konfliktusra, a hatalom képviselői jellemzően már jóval a háborút megelőzően óriási erőfeszítéseket tesznek a katona sérthetetlen, mindenre elszánt, fegyelmezett erőt árasztó, hazafias képének a lakosság minél szélesebb köreiben történő láttatására (Diehl, 2005). A hagyományosan plakátokon, propagandafilmekben és különböző rendezvények keretében előtűnő ideális katonatest demonstratív felmutatásának lélektani funkcióját talán Lacan tükör-stádiummal kapcsolatos elmélete érzékelteti a legtalálóbban. Az ő elgondolása szerint a látott testképpel való azonosulás fontos szerepet játszik az alany önazonosságának strukturálódásában. Mint írja,

„a tükör-stádiumot *mint egy identifikációt* kell felfognunk, abban a teljes értelemben, amelyet az analízis adott ennek a kifejezésnek. Vagyis nem más, mint az az átváltozás, amely az alanyban megy végbe olyankor, amikor egy képet magáévá tesz” (Lacan, 1949/1993, 6, kiemelés az eredetiben).

A tettekre késztető, stabilitást és határozottságot megtestesítő katona képe, amely egyszerre domináns tartalomává válik a média különböző felületein és csatornáin, intenzíven meghívja a nézőt az azonosulásra. Hatékony eszköze ez a nemzeti érzelmekre összpontosító, pozitív csoportidentitás formálásának, amely a csoportközi krízishelyzetek regresszív miliójében automatikusan előtérbe kerül. Ezt egészíti ki az ellenséges külső csoport tagjainak legtöbbször ugyancsak gondosan felépített reprezentációja.

Az ellenséges katona testének reprezentációja

A szociálpszichológia az infrahumanizáció és a dehumanizáció fogalmaiban ragadja meg azt a folyamatot, amely során érzelmek, gondolkodási jellemzők és viselkedés tekintetében valaki a saját csoporthoz viszonyítva egy külső csoport tagjait kevésbé emberinek ítéli meg, vagy teljesen megfosztja őket emberi jellemzőiktől (Haslam és Loughnan, 2014). Nem meglepő módon az ellenséges országok katonáinak nyelvi és képi ábrázolásaiban mindkét jelenség általánosan megfigyelhető. Az ilyen reprezentációk egyik visszatérő stratégiája, hogy

„az ellenséget gyakran kapcsolják hozzá a testből kiválasztott salakanyagokhoz – az ellenség tipikusan mint sötét, rossz szagú, piszkos [valami] kerül elképzelésre – vagy, alternatívaként, az ellenséget rovarok, patkányok, szeméten élő baktériumok módjára ábrázolják.” (Volkan, 2004, 72.)

A nem emberi reprezentációs alakzatok között említhető az ellenségre aggatott gúnynevek többsége is, amikor például a rivális nemzet katonáját a „gaz” (ném. *Kraut*) szóval illetik (Shay, 1994, 103.). Más esetekben az ellenség teste agresszív és erőfölényben lévő majom vagy más főemlős, esetleg tagbaszakadt, gnóm-szerű mitikus állat módjára van lerajzolva, aki hordákban közlekedik és ösztöneitől hajtva nem csupán rohamra indul a honvédek ellen, de gátlástalanul szemet vet a haza leányaira és asszonyaira is (Dower, 2012). Az *ellenség mint állat* archaikus és ezért különösen is szuggesztív reprezentációs forma, amelynek vonatkozásában ki kell emelni a *harc mint vadászat* hasonlóan hosszú történettel rendelkező és a mai napig élénken élő metaforáját. Habár a nyílt kommunikációban ez alapvetően tabunak számít, a szókép által felelevenített ősi gondolati és viselkedési séma hatása alatt a meggyilkolt ellenséges katonák egyes testrészei különböző formákban a jelenkor háborúi során is gyakran válnak tróféává a harcoló alakulatok tagjai körében (Harrison, 2012). Ha az ellenség emberformájú ábrázolása valamiért fenntartható marad az indulatoktól fűtött közegben, akkor is gyakori a faragatlan, erőszakos, öntelt arckifejezés látványos kiemelése, akárcsak a kéjvágyó, telhetetlen gesztusok félelemkeltő használata. Máskor pedig a kollektív nárcizmus jeleként a saját csoport tagjaihoz képest jelentősen kisebb testmagasság, valamint a gyávaság, a menekülhetnék vagy éppen a gerinctelen megalkuvás testi motívumai utalnak az ellenfél jelentéktelen mivoltára (Agora, 2018).

Jól látható, hogy az ellenséges test bemutatásának fenti példáiban felváltva érvényesül egyfelől a rémisztő vonások és fenyegető részletek hangsúlyozásának tendenciája, másfelől a degradáló, lekicsinylő, a másikat semmibe vevő fölényesség attitűdje. Bár a jelen tanulmány keretében nincs mód e kérdéskör érdemi kifejtésére, megjegyzendő, hogy ugyanez a kettősség figyelhető meg a *politikai test* metaforája esetében is. Ez a nyelvtől és kultúrától függetlenül több ezer éve használatban lévő szókép a test-alapú reprezentációs formák egyike, amelyben a csoport vagy a nemzet egésze egyetlen testként kerül ábrázolásra (Szemerey, 2023). Elterjedt megoldás, hogy a különböző nemzeteket katona alakjában, tehát emberi figurákként rajzolják le, amit azonban nem minden esetben kísér magyarázó felirat. Emiatt a propagandisztikus

céllal készített plakátokat és más képi anyagokat nézve sokszor nem könnyű eldönteni, hogy itt ténylegesen katonák kerültek ábrázolásra, vagy a szembenálló országokat szimbolizálják a szereplők. A kettő közti határvonal bizonytalansága miatt e képek többrétegű üzenete még nagyobb szuggesztív erővel hat a befogadóra. Vélhetően a fenti kettősséggel magyarázható a háborús idők nacionalista propagandájában visszatérően alkalmazott vegyes gyakorlat, hogy az ellenséges csoport legyőzött, összetört, elgyengült testként kerül reprezentálásra, miközben az sem ritka, hogy ugyanazt a külső csoportot más kontextusban egy alantas, ravasz, erőszakos ember vagy esetenként egy fenyegető vadállat testesíti meg (Nagahara, 2010).

Összegzés

A háború az élmény és a reprezentáció szintjén egyaránt elválaszthatatlanul összefonódik a test témájával. Európában legkésőbb a kora újkortól elmondható, hogy a hadviselés előfeltételét jelentő katonai kiképzés intézményesített rendszerébe bekerülve a test a részévé válik egy merev hatalmi hierarchiák mentén szerveződő gépezetnek, amelyet áthat a biopolitika kényszerítő logikája. A hadszíntérre érve a szigorú feltételek közepette szokatlanul felerősödik a máskor nagyrészt észrevétlenül maradó fizikai érzetek tudatosulása, ugyanakkor a bevetés során a test feletti fennhatóság végképp kikerül a parancsot teljesítő alany kezéből, jelentősen megnövelve a traumatizáció kockázatát. Végül a békeidő beköszöntével a katonatest a hivatalos emlékezetkultúra tárgyaként kap fokozott politikai jelentőséget, miközben hegek, maradandó deformitások és a szomatikus emlékezet rendszerei őrzik kitartóan az átélt tapasztalatot. Mint láttuk, a kiképzés, a bevetés és a leszerelés utáni élet hármasságára tagolható alaphelyzeteket nagyban átszínezi a történelmi korok sokféle társadalmi változása, ami tovább árnyalja a háború testi vonatkozásainak eleve bonyolult kérdését.

Az elmúlt évtizedekben egyre több figyelmet kap a testesült emberi létmód és a háború összetett kapcsolata, amelynek részjelenségei az ókor csatáitól a napjainkban dúló fegyveres konfliktusokig helytől és időtől függetlenül kimutathatók (Bahrani, 2008; McSorley, 2013; Cornish és Saunders, 2014; Geroulanos és Meyers, 2018; Baker, 2020b). Az első világháború éveitől kezdve különösen a pszichoanalízis hozzájárulása nyitott meg új horizontokat e sokrétű viszonylat megértésében, majd idővel a szociológia és a fenomenológia nagyhatású munkái mellett az eszmetörténeti, filozófiai, esztétikai és politikatudományi vonatkozások feltárása is megindult. A középkor utáni Európa társadalomtörténeti fejleményeinek kontextusában mozgó tanulmány célja a katona testélményéről megfogalmazódó elméletek vázlatos áttekintése volt, különös tekintettel a pszichoanalízis képviselőitől származó idevágó ismeretekre, amelyek érvényessége és relevanciája napjainkban aligha megkérdőjelezhető.

Bár a késő modernitásban élő ember számára a test és a háború kapcsolatáról fentebb elmondottak helyenként talán történetinek, távolinak, a múlt lezárult fejezetéhez tartozónak hatnak, a tapasztalat mást mutat. A 21. századra a hadtudomány

mélyreható változáson ment át, amelynek részeként a különféle hibridfejlesztések, biomechatronikus technológiák stb. megjelenésével a test lehetséges jövőbeli szerepeiről is nagyban átalakult a katonai gondolkodás. Mégis, dacára a drónokkal és kiberfegyverekkel végrehajtott támadások egyre jobban kiszélesedő lehetőségének, e sorok írásakor a világszerte zajló fegyveres konfliktusokról elérhető információk egyértelműen arról tanúskodnak, hogy az első világháborúban kialakult harcmódor mit sem veszített aktualitásából. A háborús pusztítás testi valóságával történő szembenezés ezért kifejezetten időszerű feladat, azonban megterhelő mivolta okán még az eseményeket csupán a távoból nyomon követő ember számára is komoly kihívást jelenthet. Ferenczi és Simmel mai kollégái ehhez kínálnak hosszú hagyományokra visszatekintő stratégiát: „Azzal próbálunk küzdeni a »felfoghatatlan« és emészthetetlen ellen, ami a rendelkezésünkre áll: pszichoanalitikus gondolkodásunkkal” (Bakó és Zana, 2023, 213.).

Felhasznált irodalom

- Agamben, G.** (2017). *The Omnibus Homo Sacer*. Stanford: Stanford University Press.
- Agora Zs.** (2018). Kollektív áldozatiság a náci propagandabeszédekben. In: Fülöp É. – Kővágó P. (szerk.), *A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája* (169-191). Budapest: Oriold és Társai.
- Aldridge, V. – Scott, H. – Paskell, R.** (2020). Post-Traumatic Stress Disorder and killing in combat: A review of existing literature. *Journal of Military and Veteran's Health*, 28(4), 47-58.
- Anderson, B.** (1983). *Elképzelt közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford. Sonkoly Gábor. Budapest: L'Harmattan, 2006.
- Appelfeld, A.** (2005). *Geschichte eines Lebens*. Rowohlt: Reinbeck.
- Appelt, M. – Trautwein, R.** (2022). Militär. In: Gugutzer, R. – Klein, G. – Meuser, M. (szerk.), *Handbuch Körpersoziologie 2*. (275-286). Springer: Wiesbaden.
- Ataria, Y.** (2018). *Body Disownership in Complex Posttraumatic Stress Disorder*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ataria, Y.** (2022). *Consciousness in Flesh: An Unapologetic Phenomenological Study*. New York: Palgrave Macmillan.
- Bahrani, Z.** (2008). *Rituals of War: The Body and Violence in Mesopotamia*. New York: Zone Books.
- Baker, C.** (2020a). Svetlana Alexievich's soviet women veterans and the aesthetics of the disabled military body: Staring at the unwomanly face of war. In: C. Baker. (szerk.), *Making War on Bodies: Militarisation, Aesthetics and Embodiment in International Politics* (74-96). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Baker, C.** (szerk.) (2020b). *Making War on Bodies: Militarisation, Aesthetics and Embodiment in International Politics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

- Bakó T. – Zana K.** (2023). *Pszichoanalízis, COVID és kollektív trauma*. Budapest: Medicina.
- Bernard, C.** (1872/1974). *Lectures on the Phenomena of Life Common to Animals and Plants*. Springfield: Charles C Thomas.
- Bröckling, U.** (1997). *Disziplin: Soziologie und Geschichte militärischer Gehorsamsproduktion*. Paderborn: Wilhelm Fink.
- Burkman, K. – Gloria, R. – Mehlman, H. – Maguen, S.** (2022). Treatment for moral injury: Impact of killing in war. *Current Treatment Options in Psychiatry*, 9, 101-114.
- Cannon, W. B.** (1915). *Bodily Changes in Pain, Hunger, Fear and Rage: An Account of Recent Researches into the Function of Emotional Excitement*. Boston: D Appleton and Co.
- Cannon, W. B.** (1926). Physiological regulation of normal states: Some tentative postulates concerning biological homeostatics. In: *Jubilee Volume to Charles Richet* (91-93). Paris: Editions Medicales.
- Cannon, W. B.** (1932). *The Wisdom of the Body*. New York: W. W. Norton, 1963.
- Carden-Coyne, A.** (2009). *Reconstructing the Body: Classicism, Modernism, and the First World War*. Oxford: Oxford University Press.
- Carr, R. B.** (2011). Combat and human existence: Toward an intersubjective approach to combat-related PTSD. *Psychoanalytic Psychology*, 28(4): 471-496.
- Clausewitz, C.** (1832). *A háborúról*. Ford. Szabó Júlia. Budapest: Zrínyi, 2014.
- Cornish, P. – Saunders, N. J.** (2014). *Bodies in Conflict: Corporeality, Materiality and Transformation*. London: Routledge.
- Csabai M.** (2007). *Tünetvándorlás: A hisztériától a krónikus fáradtságig*. Budapest: Józsefvev.
- Diehl, P.** (2005). *Macht – Mythos – Utopie: Die Körperbilder der SS-Männer*. Berlin: Akademie Verlag.
- Dower, J. W.** (2012). *Ways of Forgetting, Ways of Remembering: Japan in the Modern World*. New York: The New Press.
- Elias, N.** (1991). *The Society of Individuals*. New York: Continuum.
- Erlacher-Farkas, B. – Jorda, C.** (2011): *Monodráma: A pszichodráma és az egyéni terápia gyógyító találkozása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Erős F.** (2014). Kínzás vagy gyógyítás? Pszichiátria és pszichoanalízis az első világháborúban. *Kaleidoscope. Művelődés-, Tudomány-, és Orvostörténeti Folyóirat*, 5(8): 33-58.
- Ferenczi S.** (1916). A háborús hisztéria két típusáról. In: Borgos A. – Pető K. (szerk.), *Ferenczi Sándor összes művei 3.: Háború, forradalmak, pszichoanalízis 1914-1919* (203-215). Budapest: Oriold és Társai, 2023.

- Ferenczi S.** (1919). A háborús neurózisok pszichoanalízise. In: Borgos A. – Pető K. (szerk.), *Ferenczi Sándor összes művei 3.: Háború, forradalmak, pszichoanalízis, 1914–1919* (338-351). Budapest: Oriold és Társai, 2023.
- Ferguson, H.** (2000). *Modernity and Subjectivity: Body, Soul, Spirit*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- Ferguson, H.** (2004). The Sublime and the Subliminal. Modern Identities and the Aesthetics of Combat. *Theory, Culture and Society*, 21(3): 1-33.
- Ferguson, H.** (2009). *Self-Identity and Everyday Life*. London: Routledge.
- Fitzharris, L.** (2023). *The Facemaker: One Surgeon's Battle to Mend Disfigured Soldiers of World War I*. London: Penguin.
- Fornari, F.** (1966). *The Psychoanalysis of War*. Bloomington: Indiana University Press, 1975.
- Foucault, M.** (1975). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Vintage, 1995.
- Foucault, M.** (1976). *A szexualitás története I.: A tudás akarása*. Ford. Ádám Péter. Budapest: Atlantisz, 2014.
- Freud, S.** (1915). Időszerű gondolatok háborúról és halálról. Ford. Szalai István. In: Erős F. (szerk.), *Sigmund Freud Művei 5.: Tömegpszichológia*. (159-174). Budapest: Cserépfalvi, 1995.
- Freud, S.** (1920). Túl az örömelven: A halálösztön és az életösztönök. Ford. Kovács Vilma. In: Erős F. (szerk.), *Sigmund Freud: Válogatás az életműből* (495-550). Budapest: Európa, 2003.
- Fussel, P.** (1975). *The Great War and Modern Memory*. London: Oxford University Press.
- Gabbard, G. O.** (2014). *A pszichodinamikus pszichiátria tankönyve*. Ford. Pető Katalin és Zana Katalin. Budapest: Oriold és Társai, 2016.
- Geroulanos, S. – Meyers, T.** (2018). *The Human Body in the Age of Catastrophe: Brittleness, Integration, Science and the Great War*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Glover, E.** (1947). *War, Sadism and Pacifism*. London: George Allen and Unwin.
- Goffman, E.** (1961). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Doubleday.
- Goldstein, K.** (1939). *The Organism: A Holistic Approach to Biology Derived from Pathological Data in Man*. New York: American Book Company.
- Grotstein, J. S.** (1990a). Nothingness, meaninglessness, chaos, and the “black hole” I. *Contemporary Psychoanalysis*, 26(2), 257-290.
- Grotstein, J. S.** (1990b). Nothingness, meaninglessness, chaos, and the “black hole” II. *Contemporary Psychoanalysis*, 26(3), 377-407.

- Hadas M.** (2018). Katonai forradalom és habitustranzszer: maszkulinitások a kora újkorban. *Erdélyi Társadalom*, 16(1): 207-229.
- Han, B. C.** (2011). *Topologie der Gewalt*. Berlin: Matthes und Seitz Berlin.
- Han, B. C.** (2020). *Palliativgesellschaft: Schmerz heute*. Berlin: Matthes und Seitz Berlin.
- Harrison, S.** (2012). *Dark Trophies: Hunting and the Enemy Body in Modern War*. New York: Berghahn.
- Hartmann, H.** (2011). *The Body Populace: Military Statistics and Demography in Europe before the First World War*. Cambridge: MIT.
- Haslam, N. – Loughnan, S.** (2014). Dehumanization and inhumanization. *Annual Review of Psychology*, 65(1): 399-423.
- Head, H.** (1926). *Aphasia and Kindred Disorders of Speech*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heller, L. – LaPierre, A.** (2012). *Healing Developmental Trauma*. Berkeley: North Atlantic Books.
- Heller, L. – Krammer, B. J.** (2022). *The Practical Guide for Healing Developmental Trauma*. Berkeley: North Atlantic Books.
- Hynes, S.** (1998). *The Soldier's Tale: Bearing Witness to Modern War*. London: Pimlico.
- James, W.** (1910). The Moral Equivalent of War. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 1(1): 17-26, 1995.
- Janet, P.** (1899). *Catalepsy, Memory, and Suggestion in Psychological Automatism: Total Automatism*. London: Routledge, 2022.
- Jaspers, K.** (1947). *Von der Wahrheit*. München: Piper.
- Johnson, A. M.** (2019). *The Scars We Carve: Bodies and Wounds in Civil War Print Culture*. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- Johnson, H. – Thompson, A.** (2007). The development and maintenance of post-traumatic stress disorder (PTSD) in civilian adult survivors of war trauma and torture: A review. *Clinical Psychology Review*, 28(1): 36-47.
- Kardiner, A.** (1941). *Traumatic Neuroses of War*. New York: Paul B. Hoeber.
- Kienitz, S.** (2008). *Beschädigte Helden: Kriegsinvalidität und Körperbilder 1914-1923*. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Kinder, J. M.** (2016). *Paying with Their Bodies: American War and the Disabled Veteran*. Chicago, University of Chicago Press.
- Lacan, J.** (1949). A tükör-stádium mint az én funkciójának kialakítója, hogyan ezt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja a számunkra. Ford. Erdélyi Ildikó és Füzesséry Éva. *Thalassa*, 4(2): 5-11, 1993.
- Leder, D.** (1990). *The Absent Body*. Chicago: University of Chicago Press.

- Lerner, P.** (2009). *Hysterical Men: War, Psychiatry, and Politics of Trauma in Germany, 1890-1930*. Ithaca: Cornell University Press.
- Levine, P. A.** (1997). *A tigris felébresztése*. Budapest: Ursus Libris, 2017.
- Levine, P. A.** (2010). *In an Unspoken Voice*. Berkeley: North Atlantic Books.
- Linke, U.** (1999). *German Bodies: Race and Representation After Hitler*. New York: Routledge.
- Luria, A.** (1971). *The Man with a Shattered World: The History of a Brain Wound*. Cambridge: Harvard University Press, 1987.
- Machiavelli, N.** (1521). *A háború művészete*. Ford. Majtényi Zoltán. Szeged: Szukits, 2001.
- Martín-Baró, I.** (1994). War and Mental Health. In: Aron, A. – Corne, S. (szerk.), *Writings for a Liberation Psychology* (108-121). Cambridge: Harvard University Press.
- McDonald, M.** (2019). *Merleau-Ponty and the Phenomenology of PTSD: Hidden Ghosts of Traumatic Memory*. New York: Lexington Books.
- McSorley, K.** (2013). *War and the Body: Militarisation, Practice and Experience*. London: Routledge.
- Mentzos, S.** (2002). *Der Krieg und seine psychosozialen Funktionen*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Merleau-Ponty, M.** (1945). *Phenomenology of Perception*. London: Routledge, 2012.
- Money-Kyrle, R. E.** (1937). The Development of War. A Psychological Approach. *British Journal of Medical Psychology*, 16(3-4): 219-236.
- Nagahara, Y.** (2010). The corporeal principles of national polity. In: Cornyetz, N. – Vincent, J. K. (szerk.), *Perversion and Modern Japan: Psychoanalysis, Literature, Culture* (61-100). New York: Routledge.
- Ogden, P. – Minton, K. – Pain, C.** (2006). *Trauma and the Body*. New York: W. W. Norton.
- Oppenheim, H.** (1916). *Die Neurosen infolge von Kriegsverletzungen*. Berlin: Krager.
- Pankow, G.** (1974). *Gesprengte Fesseln der Psychose*. München: Kindler.
- Pfeiffer, K. L.** (2002). *The Protoliterary: Steps toward an Anthropology of Culture*. Stanford, Stanford University Press.
- Pitman, R. K. – Orr, S. P.** (1990). The black hole of trauma. *Biological Psychiatry*, 27(5): 469-471.
- Porges, S.** (2011). *The Polyvagal Theory*. New York: W. W. Norton.
- Randell, K. – Redmond, S.** (szerk.) (2008). *The War Body on Screen*. New York: Continuum.
- Reich, W.** (1933a). *Character Analysis*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1972.

- Reich, W.** (1933b). *The Mass Psychology of Fascism*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1970.
- Reich, W.** (1937). *Passion of Youth: An Autobiography 1897-1922*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1988.
- Rothschild, B.** (2000). *The Body Remembers*. New York: W. W. Norton.
- Scaer, S.** (2014). *The Body Bears the Burden: Trauma, Dissociation and Disease*. New York: Routledge.
- Shay, J.** (1995). *Achilles in Vietnam: Combat Trauma and the Undoing of Character*. New York: Simon and Schuster.
- Simmel, E.** (1918). Zur Psychoanalyse der Kriegsneurosen. In: Hermanns, L. M. – Schultz-Venrath, U. (szerk.), *Psychoanalyse und ihre Anwendungen* (21-35). Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1993.
- Simmel, E.** (1944). Kriegsneurosen. In: Hermanns, L. M. – Schultz-Venrath, U. (szerk.), *Psychoanalyse und ihre Anwendungen* (204-226). Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1993.
- Stadler, C.** (2020). *Monodrama: Szenisch-systemisches Arbeiten im Einzelsetting*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Stanley, S.** (2016). *Relational and Body-Centered Practices for Healing Trauma*. New York: Routledge.
- Stark, A.** (2022). *Disrupting Time: Industrial Combat, Espionage, and the Downfall of a Great American Company*. New York: Independent.
- Starling, E.** (1897/2016). *Elements of Human Physiology*. London: Wentworth.
- Stolorow, R. D.** (2007). *Trauma and Human Existence: Autobiographical, Psychoanalytic, and Philosophical Reflections*. New York: Analytic Press.
- Szemerey M.** (2023). Elképzelt közösségek fiktív testképe: A politikai test. In: Kövesdi A. – Fehér P. – Szemerey M. (szerk.), *Testképek a társadalomban* (239-273). Budapest: L'Harmattan.
- Szun-ce** (i. e. 6. sz.). *A hadviselés törvényei*. Ford. Tőkei Ferenc. Budapest: Balassi, 1995.
- Terr, L. C.** (1993). *Unchanged Memories*. New York: Basic Books.
- Theweleit, K.** (1998). Male Bodies and the “White Terror”. In: Welton, D. (szerk.), *Body and Flesh: A Philosophical Reader* (305-323). Malden: Blackwell.
- van der Hart, O. – Nijenhuis, E. R. S. – Steele, K.** (2006). *The Haunted Self: Structural Dissociation and the Treatment of Chronic Traumatization*. New York: W. W. Norton.
- van der Kolk, B. A.** (1994). The body keeps the score: Memory and the evolving psychobiology of posttraumatic stress. *Harvard Review of Psychiatry*, 1(5): 253-265.

- van der Kolk, B. A.** (2014). *A test mindent számontart: Az agy, az elme és a test szerepe a traumafeldolgozásban*. Ford. Kós Judit. Budapest: Ursus Libris, 2020.
- van der Kolk, B. A. – McFarlane, A. C.** (1996). The black hole of trauma. In: van der Kolk, B. A. – McFarlane, A. C. – Weisaeth, L. (szerk.), *Traumatic Stress: The Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body, and Society* (3-23). New York: Guilford.
- Volkan, V.** (1997). *Blood Lines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism*. Boulder: Westview.
- Volkan, V.** (2004). *Blind Trust: Large Groups and their Leaders in Times of Crisis and Terror*. Charlottesville: Pitchstone.
- Wagner, K. – Cepl, J.** (szerk.) (2014). *Images of the Body in Architecture: Anthropology and Built Space*. Berlin: Wasmuth.
- Wartburg, J.** (2008). *Das Militär und seine Subjekte: Zur Soziologie des Krieges*. Bielefeld: Transcript.